

Хайруліна Н. Ф.

Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

ЖИТТЯ ЯК ЯРМАРОК І ЯРМАРОК ЯК ЖИТТЯ В ЛІТЕРАТУРІ АНГЛІЇ ТА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Дослідження є спробою комплексного аналізу принципу «життя як ярмарок і ярмарок як життя» в художній літературі. Велику увагу зацентовано на природі й функціях поняття «ярмарок» в літературознавстві, вичерпно аргументовано доцільність дослідження саме цього принципу. Реалізовано спробу виявити й дослідити принцип «життя як ярмарок і ярмарок як життя» у творах В. Текерея та І. Франка в ракурсі сучасного компаративного літературознавства; комплексно проаналізовано функціонування цього принципу на поетологічному та семіотичному рівнях; здійснено порівняльно-типологічне зіставлення творчого доробку письменників, а також уточнено роль і значення комплексного художнього-семіотичного аналізу літературного твору. Обраний за основу дослідження художньо-семіотичний компаративний аналіз долає усталену суперечність між поняттями «аналіз тексту» та «інтерпретація твору». Це означає, що результатом аналізу і художнього тексту, й інтерпретації літературного твору є побудова їхніх моделей.

На основі аналізу науково-практичного доробку представників структуралістського підходу (Р. Барта, Ю. Лотмана, У. Еко, Юлії Крістевої та інших) визначається роль семіотичного аналізу літературного твору. Беручи до уваги суспільно-історичні умови періоду, в якому було створено об'єкти дисертації (а саме: друга половина ХІХ – початок ХХ століття): період різноманітних революційних рухів, наукових відкриттів, актуальність буржуазних і національних перетворень, формування нових імперій, активний розвиток торговельних відносин, у світовій літературі з'являється новий тип героя – людина, яка прагне всіма засобами домогтися життєвого добробуту, мати фінансову незалежність, авторитет у суспільстві, реалізацію задуманих цілей. Саме тому логічним у роботі бачиться дослідження саме принципу «життя як ярмарок і ярмарок як життя», де все продається й купується.

Ключові слова: принцип «життя як ярмарок», поетика, семіотика, жанр, сюжетно-тематичні особливості.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні процеси кінця ХІХ – початку ХХ століття значно вплинули на розвиток світової літератури. Тому закономірним є той факт, що в контексті літературного процесу зазначеного періоду, коли характер фінансових відносин у світі досяг апогею, письменники, намагаючись працювати в інтересах читача, починають активно звертатись до проблеми сутності фінансових відносин. Наслідком цього стала поява персонажів, які готові на все заради досягнення мети, «продають» себе, щоб отримати певне збагачення, однак зазнають моральної деградації. Життя персонажа за принципом, що все продається й купується, посідає одне з провідних місць у світовій літературі.

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою поглиблення сутності втілення принципу «життя як ярмарок і ярмарок як життя» та з'ясування авторських стратегій щодо створення його структурних компонентів. Обрана порівняльна комбінація – романи української

та англійської літератур – дає змогу розглянути творчість вітчизняних митців у контексті світової літератури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що нині є багато різноаспектних досліджень, спрямованих на вивчення художніх особливостей українського та англійського реалістичних романів. Велику цінність для нашої студії мають наукові праці Ю. Лотмана, Ю. Крістевої, Р. Барта, які присвячено структуральному аналізу; праці з теорії літературного моделювання В. Жирмунського, Н. Астрахан, А. Соломоніка; компаративні дослідження зарубіжних (К. Джонатана, К. Пішуа, П. Брюнеля) і вітчизняних (В. Будного, М. Ільницького, Л. Грицик та інших) науковців; дослідження, які спрямовано на вивчення художніх особливостей творів В. Текерея та І. Франка (Дж. Макмастера, Дж. Кері, Г. Шоу, Е. Гардена, Т. Івашевої, Н. Бернадської, М. Левченка, М. Ткачука, В. Дмитренко та інших). Висвітлення теми природи ярмаркування належить дослідниці

О. Новік «Мотив ярмарку у творах український романтиків».

Постановка завдання. Мета студії полягає у виявленні типологічних й індивідуально-авторських особливостей репрезентації принципу «життя як ярмарок і ярмарок як життя» шляхом компаративного зіставлення в українській та англійській літературах.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- окреслити особливості функціонування поняття «ярмарок» у літературознавстві;
- розглянути принцип «життя як ярмарок і ярмарок як життя» як світомоделювальне начало у творах української та англійської літератур другої половини XIX – початку XX століття;
- з'ясувати авторські стратегії щодо творчої реалізації основних компонентів заявленого принципу.

Виклад основного матеріалу. Своєрідність національних варіантів реалізму впливає передусім зі специфіки його співвідношення з дійсністю, зокрема з життям певної країни за певної історичної епохи.

Значна роль у розвитку реалістичної літератури в різних країнах належала культурно-історичним чинникам. Як уже зазначалося, література існує не сама по собі, вона є складником духовної культури, яка становить системну єдність. У цій єдності за різних епох визначаються домінанти, що справляють суттєвий вплив на інші види духовної, творчої діяльності людини, зокрема й на літературу.

Незважаючи на те, що реалістичний роман, як і реалізм загалом, кожної країни має свої національні репрезентанти, типологія сходження та естетика цього культурного явища виявлялася як у Англії, так і в Україні деякою мірою ідентично.

Серед загальних тенденцій реалістичного роману англійської та української літератур можна виділити такі:

- тенденція до психологізації прози;
- порушення важливих проблем виховання та освіти на тематичному рівні (тенденція моральності);
- тенденція створення типових характерів за типових обставин;
- тенденція до зображення сільської молоді, яка в пошуках кращого життя їде до міста.

З метою реалізації поставлених у дослідженні завдань логічним буде розглядати художній принцип «життя як ярмарок і ярмарок як життя» в контексті пошуку шляхів досягнення щастя героями

запропонованих реалістичних романів. Асоціація нашого життя з ярмарком має глибоко філософське обґрунтування.

Абстрактний характер вираження поняття «життя як ярмарок і ярмарок як життя» в літературі має цілком фактичні ознаки, які не варто ототожнювати з образами «життя як базар», «у житті як на ринку», тому що природа ярмарку й базару різна.

Український тлумачний словник наводить такі пояснення цим термінам:

1) Ярмарок (від. нім. Jahrmarkt, букв. – щорічний торг) – торги, що регулярно відбуваються у визначений час у певному місці, на які з'їжджаються люди для продажу та купівлі товарів, укладання торгових угод.

2) Базар – це місце роздрібного продажу продуктів харчування, організована торгівля спеціальними товарами в період найбільшого попиту на них.

3) Ринок – місце роздрібного продажу продуктів харчування та інших товарів; базар [1].

Ба більше, базар і ринок відбуваються щодня, це повсякденний бік купівлі-продажу, тоді як ярмарку, окрім комерційного компоненту, притаманний святковий. Ярмарок – народне свято, до якого готуються заздалегідь, куди відбирається й демонструється все найкраще. Подібно до героїв названих творів, які готові на все заради вигідного продажу себе за найдорожчу ціну.

На базарі можна придбати різні товари, тоді як на ярмарку представлено певну категорію з них. Вхід на ринок є вільним, а за відвідування ярмарку нерідко стягується певна плата. У творах найчастіше це плата своїм здоров'ям, гідністю, душею, навіть життям.

Отже, основними ознаками ярмарку є такі: періодичність, святковість, селективність та обмежена доступність.

Проблема знецінення людини в суспільстві була, є і залишається актуальною.

Треба зазначити, що тему ярмарку в українській літературі вперше порушив М. Гоголь. Письменник майстерно вказує на глибоку природу ярмаркування в повістях «Сорочинський ярмарок» (1832), де сфокусовано увагу на елементі святковості, маскараду, колективності. Сюжет повісті письменника «Портрет» (1833–1834) містить модель «життя – ярмарок».

Українські прозаїки 70–90 років доповнили галерею соціальних типів, серед яких уже були описані інтелігенти, просвітники, селяни, протестанти, образами повії (Панас Мирний «Повія», 1883) та емансипованої, самостійної жінки (І. Франко «Для домашнього огнища», 1897).

Реалістичні романи англійської літератури, так само як і української, спрямовані на проблему гармонізації духовного життя суспільства. Спільна проблематика дає підстави порівняти два абсолютно різних за обсягом (мається на увазі й ідейно-естетичний, й фактичний, 612 й 154 сторінки) твори, які вміщують у собі загальний філософський принцип «життя як ярмарок і ярмарок як життя».

Розгляд сюжетно-тематичних особливостей наведених прозових творів убачаємо логічним з огляду на те, що В. Текерей та І. Франко були першими представниками у вітчизняних літературах, хто усвідомив істину, яку і в наш час розуміють не всі митці, вони вбачали зв'язок соціальних причин і духовних наслідків у формуванні людської вдачі, досягнули це всебічно, без спрощень і надмірної прямолінійності. Варто наголосити, що у творах В. Текерея й І. Франка увиразнюються специфіка функціонування сатиричного дискурсу та їхні погляди на сатиру. Ірина Плавуцька зауважує, що обидва письменники «одностайні щодо характеру емоцій, які повинен викликати сатиричний твір, і завдань розвінчання «слабких і смішних» явищ життя як основної соціальної функції сатиричного твору» [6, с. 162–166]. Спільним для англійського та українського письменників є також переконання, що суспільно-політична сатира покликана відтворювати широку картину життя суспільства, взяту в його найхарактерніших ознаках і типах.

Вершиною творчості В. Текерея є роман «Ярмарок суети» (1847–1848). У цьому творі символічною є вже назва, що розкриває модель «життя – ярмарок», де все купується й продається. Це головний образ, який пояснюється в тексті в авторських відступах майже пів сотні разів, – це образ Ярмарку суети, або Ярмарку сарнославства («The Vanity Fair»).

Тоді як представник англійської літератури використовує влучну метафору як перший жанроутворювальний складник моделі «життя – ярмарок», І. Франко назвою роману «Для домашнього огнища» напряду розкриває мету, яку бачила головна героїня твору й заради чого робила певні аморальні вчинки. Намагаючись заробити якомога більше грошей, героїня І. Франка сама не зрозуміла, як перетворила своє життя і своїх рідних на суцільний ярмарок.

Окрема особливість притаманна іменам ключових персонажів. Літературознавці давно вже помітили, що в романі «Ярмарок суети» багато

контрастних постатей, починаючи із двох жіночих персонажів – Ребекки та Емілії – або персонажів двох чоловіків, доля яких пов'язана з Емілією Седлі, – Джорджа Осборна і Доббіна. Таких антитез чимало й у посиланнях роману, автор діє за законом зіставлення протилежностей, контрастних барв, примушуючи кожен ставати яскравішою, соковитішою. В. Текерей бездоганно володіє контрастним зіставленням, цей могутній художній засіб нарікає одну з героїнь Ребекка Шарп (Rebecca Sharp), чие прізвище в перекладі означає «гостра, різка, кмітлива». Наділяючи героїню таким ім'ям, автор у такий спосіб презентує її домінуючі людські риси.

Основним об'єктом сатиричного зображення у В. Текерея є переважно різноманітні вияви феномена снобізму.

Анеля Ангарович – ім'я ключової постаті в романі І. Франка «Для домашнього огнища». Таким, на перший погляд «грубим», «твердим», з погляду фонетики, прізвищем автор наділяє тонку жіночу натуру, яка потребує домашнього затишку й щастя.

Суттєвою відмінністю між романом В. Текерея та твором І. Франка є особливість відтворення хронології подій. У романі «Ярмарок суети» події відбуваються протягом десятиліття, світові події змінюють одна одну, але це не заважає читачеві чітко відчувати задум блискучого майстра алегорії – В. Текерея. Можна чітко виділити дві сюжетні лінії: долю Емілії Седлі та історію особистісного становлення й падіння Ребекки Шарп. З перших сторінок роману стає зрозумілим походження й матеріальний стан двох дівчат: «Емілія Седлі була дочкою лондонського купця, досить заможного чоловіка, а Беккі Шарп платила за пансіон своєю працею з меншими дітьми...» [7, с. 21]. «Батько Ребекки Шарп був художником і давав уроки малювання, проте він легковажно марнував свій хист і мав велику схильність залазити в борги та вчащати до пивниць» [7, с. 26]. Маючи різне дитинство й різні погляди на життя, обидві подруги мали одну мету – стати щасливими. Але, на відміну від наївної Емілії, яка «...була найдобріша й найскромніша з-поміж усіх», Ребекка Шарп цілком реалістично сприймала життя та сміливо визнавала свої недоліки. Під час поїздки з пансіону Ребекка говорить важливу фразу, яка вже з перших сторінок налаштовує читача на роздуми про філософський сенс продажного життя: «Світ – це дзеркало, він кожному відбиває своє справжнє обличчя...» [7, с. 26].

Автор протиставляє не тільки світогляд і похдження, кожна з них мала свою неповторну зовнішність. «Ребекка була маленька, тендітна, бліда дівчина з рудими косами, що звичайно ходила опустивши очі, та коли підіймала їх, вони здавалися великими, загадковими і чарівливими... Поряд з іншими, високими й квітучими вихованками пансіону, Ребекка Шарп здавалася дитиною» [7, с. 27].

Емілія Седлі мала янгольську зовнішність, співала, немов соловейко, й «...мала таке добре, веселе, ніжне й чутливе і щедre серце, що прихилилася до себе кожного, хто спілкувався з нею» [7, с. 21].

Героїня І. Франка неабиякої краси жінка, з нею читач знайомиться не в юні роки, як із Ребекою Шарп, а тоді, коли Анелі вже 28 років і вона чудова мати двох дітей: «... розкішно розвита брюнетка з блискучими чорними очима, з цвітом молодості і здоров'я на повних рум'яних щоках, на чудово викроєних малинових устах, з маленькою ямочкою на круглому підборідді, що надавала їй вираз жартовливої молодості і невинності, – се, очевидно, пані дому. Ніхто би по ній не пізнав, що їй 28 літ, що вона мати двоїх дітей, котрі ходять уже до початкової школи, – так молодим, свіжим і непочатим видається її лице, вся її еластична, дівоча і чаруюча постать» [8, с. 3].

На різних етапах життя, Ребекка (16 років) – ще з юнацтва, Анелі (28 років) – відчувши нагальну потребу забезпечити своїх дітей, героїні чітко усвідомлюють для себе, що вони ладні піти будь-якими шляхами заради матеріального блага й визнання в суспільстві.

Наділяючи своїх героїнь на перший погляд досить негативними рисами: жага до багатства, певна нахабність, автори все ж дарують цим жінкам здатність до самокритики, іноді самоіронії. Наприклад, Ребекка Шарп абсолютно відверто стверджує: «Мстивість – риса, зате природна. А я не свята, зовсім не свята» [7, с. 25].

Композиції роману «Ярмарок суєти» та роману «Для домашнього огнища» подібні щодо ускладненості, розгалуженості, використання таких художньо-стилістичних прийомів, як гіперболізація, алегорія, антитези, контраст й асоціація внутрішнього світу персонажів із зображувальним зовнішнім. Ці сюжетно-тематичні особливості допомагають чітко окреслити в індивідуальній світоглядній структурі творів присутність запропонованої нам моделі. Існування героїнь за принципом «життя – ярмарок» презентовано митцями як вузловий «нерв» на тлі загальної картини світу до кожного твору.

У творчості І. Франка та В. Текерея домінантною є реалістична модель світу, зокрема сатирична, сферою художніх прерогатив прозаїків було розв'язання злободенних національних, соціальних проблем. Спільним для митців є зображення впливу об'єктивно існуючої дійсності на духовний світ людини. В. Текерей у своєму романі точно локалізує дію в містечку Англії, Франко топографічно точний у просторі Львова.

Уважаємо, що сила соціального та морального впливу прози В. Текерея та І. Франка не тільки у викритті, але у всепроникній іронії, що оголює фальш, вади, претензійність. Письменник використовував грізну зброю сатири й гротеску, намагаючись виправити соціальні вади, ось чому в його творах відчувається гіркий критичний присмак. Крім того, В. Текерей прагнув створити добре продуманий і зважений художній світ, критикував пафос, сентиментальність і риторичку та закликав бути природними й правдивими. У романі «Ярмарок суєти» перед читачем постають люди різних соціальних кіл – буржуа, аристократи, члени парламенту, поміщики, військові, дипломати, вчителі, гувернантки, економки, слуги. Усі вони живуть за законами «Ярмарку», де продається і все купується, де розмір капіталу є міркою людської честі, всім керують успіх і багатство, де «титул і карета – іграшки більш дорогі, ніж щастя» [7, с. 14]. Отже, «Ярмарок суєти» позначений синтезом історичного та сучасного роману. Минуле, теперішнє та майбутнє є рівними для автора перед лицем гри фатуму, саме тому В. Текерей іронічно зближує в романі далеке та близьке, велике та мале, героїчне та побутове.

Амплітуда простору переживання в І. Франка більша, ніж у В. Текерея, але вихідні ситуації дуже подібні. В обох творах письменники змальовують молодих, вродливих героїнь, веселих за вдачею, щасливих чоловіків, на перший (або швидше поверховий) погляд усе дуже добре. Однак із самого початку в окремих репліках чи деталях автори закладають ледь уловимий дисонанс, у безжурність закрадається відчуття несподіваного лиха. На нашу думку, особливу увагу у романі І. Франка привертає специфіка моделювання цього художнього простору. Домінантним, безперечно, є простір переживання, що співпадає зі світотворчою вертикаллю письменника. В обох творах існування таємниці та загроза її розкриття зумовлюють виникнення для всіх персонажів ситуації випробування. Перша її стадія – очікування. Навперемінна поява надії, що можна розквитатися з минулим, – і втрата її, наростання

тривоги, одчайдушні зусилля перешкодити чоловікові (Ребекка – Роудену, Анеля – Антону) дізнатися правду.

Особливої уваги в досліджуваних творах заслуговує елемент так званого віддзеркалення головних персонажів. Під цим маємо на увазі, що за кожною з героїнь у творах зустрічається ще одна постать із такою ж життєвою позицією «життя – це ярмарок».

Гасло Ребекки Шарп повністю підтримує лорд Стайн. Сприймаючи життя лише як гру, лорд Стайн сам чітко розуміє, що насправді має нещасливу долю. Потрапивши до рук лорда Стайна, Ребекка чітко розуміє, що є лише здобиччю в руках безжального чоловіка. Але, незважаючи на це, героїня В. Текерея готова «заплатити» таку страшну ціну за можливість стати частиною англійської аристократії.

Отже, можемо спостерігати тотожне віддзеркалення життєвих позицій Ребекки Шарп та лорда Стайна в романі В. Текерея «Ярмарок суєти».

У романі І. Франка елемент віддзеркалення стосується Анелі Ангарович та її близької подружки пані Шаблінської. На початку твору автор

одразу вводить нас у вир подій. Першою у творі з'являється пані Ангарович, дружина капітана, що п'ять років служив у Боснії, яка чекає на повернення свого чоловіка до Львова. З цієї нагоди вона готує йому покої, обід і тішиться, що поряд із нею її вірна приятелька пані Шаблінська.

Висновки і пропозиції. Аналіз текстів обох письменників дає підстави говорити про типологічні відповідності й у баченні В. Текереєм та І. Франком людей як «акторів» життєвої «комедії» (у В. Текерея) чи «драми» (у І. Франка). Персонажі Франкового роману такі ж «маріонетки долі», як і дійові особи Текереєвого «Ярмарку суєти».

Певні типологічні відповідності вбачаємо й у використанні обома письменниками такого звичного елементу театральної атрибутики, як «завіса» (у І. Франка – «серпанок»). У романі англійського сатирика з топосом завіси пов'язано два ритуали – ритуал «опускання» та ритуал «піднімання» завіси, у яких цей концепт здебільшого набирає переносного метафоричного і навіть символічного значення. З ритуалом «піднімання» можна асоціювати матеріальне збагачення Анелі, з ритуалом «опускання» – її самоубство.

Список літератури:

1. Академічний тлумачний словник української мови в 11 томах. Київ : Вид-во «Наукова думка», 1970–1980.
2. Александрова Г. А. Проблеми вивчення традиційних сюжетів, образів, мотивів у порівняльному літературознавстві кінця XIX – початку XX ст. *Літературознавчі студії* : зб. наук. пр. Київ : Київський університет, 2004, Вип. 7. С. 3–7.
3. Астрахан Н. І. Буття літературного твору: Аналітичне та інтерпретаційне моделювання : монографія. Київ : Монограф, 2014. 432 с.
4. Бернадська Н. І. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція : монографія. Київ : Академвидав, 2004. 368 с.
5. Гальчук О. В. Моделі світу в художніх текстах XX століття: особливості авторських варіантів. *Султанівські читання*. Вип. VII. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2018. С. 85–100.
6. Плавуцька І. Р. Суспільно-політична сатира І. Франка та В. Текерея: монографія. Тернопіль : ТІЕП, 2008. 160 с.
7. Текерей В. М. Ярмарок суєти (Роман без героя) / пер. Ольга Сенюк. Київ : Вища школа, 1983. 621 с.
8. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. Київ : Наук. думка, 350 с.

Khairulina N. F. LIFE AS A FAIR AND A FAIR AS LIFE IN THE LITERATURE OF ENGLAND AND UKRAINE IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

The study is an attempt to analyze the principle of “life as a fair and fair as life” in fiction comprehensively. Much attention is paid to the nature and functions of the “fair” concept in literary criticism, the feasibility of studying this principle is exhaustively argued. An attempt was made to identify and investigate the principle of “life as a fair and a fair as life” in the works by W. Thackeray and I. Franko in the perspective of modern comparative literature; the functioning of this principle at the poetic and semiotic levels is comprehensively analyzed; the comparative-typological comparison of the creative work of writers was made, as well as the role and significance of a complex artistic-semiotic analysis of a literary work was specified. The artistic-semiotic comparative analysis chosen as the basis of the research overcomes the established contradiction between the concepts of “text analysis” and “interpretation of the work of art”. This means that the result of the analysis of both the literary text and the interpretation of a literary work is the construction of their models.

The role of semiotic analysis of a literary work is determined on the basis of the analysis of the scientific and practical achievements of the representatives of the structuralism approach (R. Barthes, Y. Lotman, U. Eco, Yu. Kristieva, etc.). Taking into account the socio-historical conditions of the period in which the objects of dissertation research were created (namely: the second half of the XIX – early XX century): the period of various revolutionary movements, scientific discoveries, relevance of bourgeois and national transformations, formation of new empires, active development of trade relations, a new type of hero appears in world literature – a man who seeks by all means to achieve the well-being of life, to have financial independence, authority in society, the realization of intended goals. That is why it seems logical to study the principle of “life as a fair and a fair as life”, where everything is sold and bought.

Key words: principle of “life as a fair”, poetics, semiotics, genre, plot-thematic features.